

P 2008

560

Қайрат Бегалин

АЛТЫН ОРДА ХАНДАРЫ

Қайрат Бегалин

АЛТЫН ОРДА ХАНДАРЫ

«Адамар» ЖШС
Алматы, 2007

ББК 63.3 (5 қаз)

Б 34

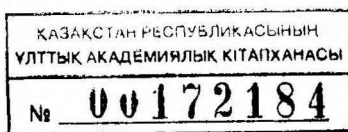
Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат
министрлігінің бағдарламасы бойынша шығарылып отыр

Бегалин Қайрат

Б 34 Алтын Орда хандары. – Алматы: «Адамар» ЖШС,
2007. – 272 бет («Отан тарихы» топтамасы).

ISBN 9965-884-03-X

«Отан тарихы» топтамасы бойынша Адамар баспасынан шығарылып отырған “Алтын Орда хандары” атты кітапта Алтын Ордада билік құрған бізге белгілі барлық хандардың өмірі мен қызметіне қатысты мәліметтер жинақталған. Сонымен қатар кітаптан Шыңғыс хан мен оның жорықтары, Алтын Орданың құрылуы, сондай-ақ, онда билік жүргізген әмірлер жайлы да көптеген қосымша мағлұматтар алуға болады. Балаларға және ересектерге арналған бұл кітап суреттермен безендірілген, қызғылықты, жеңіл тілмен баяндалған.

ББК 63.3 (5 қаз)

Б 0503020905
00(05)-07

ISBN 9965-884-03-X

© «Адамар» ЖШС, 2007

АВТОРДАН

Бұл кітап Ұлы Дала тарихын мектеп немесе жоғары оқу орнының оқулықтарындағы мәліметтерден гәрі те-реңірек білгісі келетін талапты оқырмандарға арналған. Бүгінгі күні, тіпті ең таңдаулы деген энциклопедияның өзі оқушы талабын қанағаттандыра бермейді. Мысал үшін, оқулықтардың ешқайсысынан Алтын Орда хандарының толық тізімін, олардың дәл қай жылдары билік құрғаны жайлы мәліметтерді кездестіре алмайсыз.

Мұның мәні – тарих ғылымында әлі ондай тізімнің жасалмағандығында. Дегенмен, екі жүз жылдан астам уақыттан бері зерттеушілер мұны жасауға күш салуда. Мұны кезінде француз ғалымы Жозеф Дегин бастаған еді. Ол 1798 жылы алғаш боп 28 алтынордалық ханның есімін атаған болатын.

Содан бері ғалымдар тізімді жаңа есімдермен толықтырып, реттік жүйелерін нақтылаумен келеді. 1950 жылы кеңес тарихшылары А.Ю. Якубовский мен Б.Д. Греков бірігіп дайындаған “Алтын Орда және оның күйреуі” деген кітап жарық көрді. Кітапта Алтын Ордада 50-ден астам хан болғаны айтылады. Алайда олардың толық тізімі және дәл билік құрған жылдары сөз болмайды, өйткені мәселенің бұл жағы күрделірек сонымен қатар, нақтылауды қажет етеді.

Тек 1960 жылы ғана тарихшы М.Г. Сафарғалиев жазба деректерге сүйене отырып, Алтын Орданың 38 ханының аты-жөнін, олардың билік құрған жылдарын нақтылауға қол жеткізді. Бұл тізімге содан бергі аралықта жарық көрген ең танымал еңбектердің авторлары да жүгінуден келеді.

Дегенмен, қолдарыңыздағы кітапта, өскелең ұрпақтың білуге деген қыштарлығы ескеріліп, ескі сұрлеуден сәл ауытқу бар, мұнда алтынордалық әміршілердің толық нұсқадағы тізімі берілді.

Ал біздің оқырмандар арасынан неше буынның өкілі күш салып келе жатқан жұмысты одан әрі жалғастырушы табылып жатса, нұр үстіне нұр болар еді.

АЛТЫН ОРДА ХАҢДАРЫ

Бату хан әйгілі батыс жорығынан 1243 жылы Жайық пен Еділ – қос өзеннің аралығына оралып, тарихқа Алтын Орда деген атпен енген өз империясының іргетасын қалады. Оның шаңырағы көтерілген жер Еуропа мен Азияның түйіскен жері-тұғын. Бұл жағдай мемлекеттің Еуразия құрлығындағы маңызы мен алар орнын анықтады.

Бату хан ортағасырлық ең қуатты дала империясының негізін салды. Оның қол астына шығысы Ертіс өзенінен бастап, батысы Дунай жағалауына дейінгі аралық қарады. Алып мемлекет түмен деп аталған 60 әкімшілік иелікке бөлінді. Бұлардың өзі ірі аймақтық құрылымдарға қаратылды да, ондағы билік шен, дәрежелері әр түрлі аймақ басшыларына тапсырылды.

Алтын Орда Ұлы Далада екі жарым ғасырдан астам билігін жүргізді. Осы уақыт ішінде таққа отырып, өз үстемдігін орнатқан елуге жуық хандар мен әміршілер өмірден өтті. Бүгінгі әңгіме сол билеушілер жайлы болмақ, алайда, мұны әріректен, Алтын Орда құрылмай тұрған кезден бастаған жөн. Өйткені, Алтын Орда әуелгіде Шыңғыс хан құрған Моңғол империясының бір бөлігі ғана еді, жеке мемлекет болып кейін бөлінді.

Басқаша айтқанда, Алтын Орда өзінің тарихи бастауын әріден алады. Ұлы істердің бастау көзі де, қитұрқы әрекеттер мен қанқұйлы қастандықтардың шығу тегі де сол әріде жатыр. Міне, бәрін солардан бастаған ләзім.

КӨКБӨРІЛЕР ӘУЛЕТІ

ТЕМУЧИН

Шығыс күнтізбесі бойынша доңыз, яғни 1155 жылы Ұлы Далада әлем тарихының бір бетбұрыс кезеңіне түрткі болған оқиға орын алды.

Сол жылы моңғол сардары Есугейдің шаңырағында дүниеге ұл келді. Оған Темучин деп ат қойды. Бала кішкене күнінен бастап жауынгерлік рухта тәрбиеленді. Жас балаға өмірлері ерлікке толы ата-бабаларының істері үлгі етілді. Әкесінің өзі де айбыны асқан, ержүрек, нағыз үлгі боларлық жан еді. Алып күш иесі Есугейді халық қатты құрметтеп, баһадүр деп атайтын.

Бір қызығы, Темучин ондай баһадүр болмаған. Оған аш құрсақ өткен бала күні, ауыр жастық шағы әсер етпей қоймады. «Әлем тітіркендірушісі» атанған оның өмірінің бұл кезеңі моңғолдың «Алтын шежіре» жылнамасында тәптіштей түсіндіріледі. Бұл тарихи деректің басқаша да аталатын кезі бар. Оқымыстылардың осы шежірені «Моңғолдың құпия шежіресі» деп атауы тегін емес. Өйткені, онда талай тарихи құпиялар мен тосын жаңалықтар қамтылған. Ал оларды түсіну үшін далалық көшпенділердің ғасырлар қойнауындағы салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарын білу керек.

Мысалы, Темучиннің анасы Оәлун екені мәлім. Бір қарағанда мұның ешқандай құпиясы жоқ секілді. Шындығына келгенде, мұның астарында бүркеулі жатқан бір жайдың бары рас. Мұның төркіні көшпенділерде тек әкенің ғана емес, ананың да шыққан тегі мен қоғамдағы орны үлкен мәнге ие болғанына байланысты.

Есугей Оәлунды меркіт сардары Челедуден күштеп тартып алған. Басқаша айтқанда, Оәлун күші асқан ердің олжа-

Есугей баһадүр

сына айналған. Мұндай жағдай тайпалар татулығы бұзылып, жауласқан кездерде болатын.

Олжаға айналған Оэлун қожайынының шаңырағында қандай орын алған еді? Оның артынан жасау, дүние-мүлік келген жоқ, төркін жағынан ешкім ешқашан іздеген де емес. Сондықтан да, ол, өзі олхунуд тайпасының белді әулетінен бола тұра, қожайынына бағынышты тұтқын іспетті болатын.

Оэлун Есугейден ұл тапқанға дейін Челеду оны талай құтқармақ та болған. Кейін бұл райынан қайтады. Жаттың баласын, жат болғанда да, дұшпанның баласын асырап, тәрбиелеу қолайына жақпаса керек.

Оэлун Темучин, Хасар, Кашигун, Темуге-Отчигин деген төрт ұл және Темулун есімді бір қызды дүниеге әкелді. Көп балалы әйелді далалықтар жақсы сыйлаған. Жаңа заман зерттеушілерінің Оэлунды Есугейдің әйелі деп жаңсақ пайымдайтындары осыған байланысты секілді.

Істің төркіні – оның Сочигел есімді әйелі туралы. Одан туған шын мәніндегі мұрагер, үлкен ұлдың аты – Бегтэр, кішісінің аты – Белтугей.

Сочигелдің отауы көрші ауылда болған да, ал Оэлун тайшуат тайпасы ауылында тұрған. Есугей екеуіне тең қараған, олардан туған балаларды да бөліп-жармаған.

Темучинді әкесі бала күнінде қоңырат тайпасының көсемі Дай шешеннің Бөрте есімді қызымен атастырады. Дәстүр бойынша, күйеу болашақ қайын жұртымен танысып, қалыңдығының туыстарымен белгілі бір уақытқа дейін бірге тұруға тиіс болатын. Есугей сол үшін Темучинді Дай шешеннің ауылына ертіп әкеп, өзі үйіне қайтады.

Жолда ол татар жауынгерлерімен жолығады. Олар Есугейді өздерімен бірге отырып, ас ішуге шақырады. Есугей астан бас тартпайды, азықтанады, артынша жағдайы нашарлап, ауыра бастайды. Бірақ үйіне дейін аман жетіп, болған жайды айтқан соң, көз жұмады. Осылайша, ашық майданда берілмеген есіл ерді қара ниет дұшпандары улап өлтіреді.

ҚАҒАЖУ КӨРУ

Есугей баһадүр өлген соң, Оэлун оның аға-інілерінің бірінің иелігіне берілуі тиіс еді. Ол заманда соғыста олжаға түскен әйел мен одан туған бала дүние-мүлікпен тең саналатын. Қожайыны өмірден өткесін, олар бір туысқанына беріліп, соның есігіндегі малайдың кебін киетін. Өйткені, біреудің есігіндегі жетім-жесір деген аты бар олар заңды мұрагерлерден қашан да төмен тұрды.

Оэлун бұған қарсы шығады. Балаларының да, өзінің де өмірін өксітіп, біреудің есігінде өткізгісі келмейді. Өйткені, ол заманда ата-баба ұстанған Дала заңы бұзылып, халықтың қарсылығын тудырар еді.

Оэлунды ерте дәуір жылнамаларында көшпенділер қоғамындағы қалыптасқан қағидаларға қарсы бас көтеруші ретінде сипатталған тұңғыш төңкерісшіл әйел десе болады. Мұның өрескел көрінгені сондай, маңайдағы жұрт ірге аударып, түгел көшеді. Жат қылықтың басқаларға үлгі болуы мүмкін еді. Оның үстіне, көшкенде туыстары Есугей баһадүрдің мал-мүлкін сыпырып-сиырып алып кетеді, ештеңе қалдырмайды.

Тайшуаттар осылай Оэлун мен оның балаларының тағдырын тәлкек етіп, тастап кетеді. Бұлардың жанында екі ұлы және кәрі қызметшісімен Сочигел де қалады. Асыраушысынан айырылған қос жесірді ортақ қайғы біріктірген секілді.

Аш, мұқтаж болса да, олар мойымады, бір-біріне сүйеу бола білді. Ұсақ кеміргіштер аулап, жеуге жарамды шөп тамырларын теріп күн көрді. «Алтын шежіреде» Оэлунның күні бойы өзен бойлап, азық іздеп тыным таппайтыны айтылады. Ол балаларының қамын ойлап, қоғамның қатал тәртібімен келісті. Балаларына моңғолдардың арғы түп анасы Алан-гоа жайлы хикаяны айтып, соған дайындады. Ол Есугей қайтқаннан кейін де дүниеге ұл балалар әкеледі, бірақ олардың әкесі кім екені айтылмайды. Ол балалар түнемелік жесір әйелдің шаңырағынан түсетін қасиетті нұрдан жаралған деп есептеледі.

Шыңғыс ханның анасы – Оэлун әже

Темучин ол кезде бала ешқандай ай нұрынан жаралмай-тынын түсінетін жаста. Сондықтан, ол анасының айтқандарын өзінше пайымдап, өзіндік қорытынды шығаратын.

Оәлун Есугейдің ешбір бауырына әйел болғысы келмеді. Демек, оның Есугейдің үлкен әйелінен туған Бегтәрмен ғана көңілі жарасуы мүмкін. Егер Оәлун соның дегеніне көнсе, ата-баба жоралғысы бұзылмайды. Онда Есугей баһадүрдің жесірлері де, олардан туған балалар да тайшуаттар арасына қайта оралып, қатар тірлік кешеді. Алайда, мұндай жағдайда Оәлунның балалары Бегтәрдің малайына айналуға мәжбүр.

Бірде Темучиннің аңға шыққандағы атып алған құсын Бегтәр тартып алады. Бұған мән бермесе де болар еді. Бірақ осы оқиға неге «Алтын шежіреде» баяндалады? Және мұндай бір мәрте ғана болмаған. Тағы бірде Темучиннің аулаған балығын Бегтәр бермей қояды. Айтуға тұрмайтын-ақ жайт. Осындай болмашы нәрсеге жылнамашы неменеге сонша шұқшия қалды деп таңырқауға да болатындай.

Бүгін тап осындай бірдеңе болса, ешкім елең қылмас еді, ескеретіндей де нәрсе емес. Оны кейінгі ұрпаққа жететін үлкен тарихи еңбекке енеді деп ойлау тіпті ақылға сыйымсыз. Дей тұрғанмен, бұл біз ойлағандай қарапайым нәрсе емес екен. Өйткені, ол дәуірдің қағида, заңдары өзгеше болды.

Ортағасырлық шежіреші Бегтәрдің Темучинді інім деп есептемегенін нақты мысалдармен түсіндіреді. Ол Темучинге өзіне тәуелді малай ретінде қараған. Босағасындағы кіріптар біреудің, болмаса, ет жақынының, дәрежесі тең адамның олжасын тартып алуға оның қақысы жоқ еді. Әйтпесе, мұндай кезде бәрін жекпе-жек қана шешетін. Темучин Бегтәрден кіші әрі одан әлсіз болған. Ол анасына шағымданады, алайда қолдау таппайды. Бұл Оәлунның Бегтәрді Темучиннің қожайыны ретінде танығанын көрсетеді. Ал Темучин мұны өзіне қорлық санап келіспейді. Үйден ашуы бойына сыймай, жұлқына шығады. Артынан інісі Хасар ереді. Садақ, жебелерін алып, Бегтәр отырған төбеге қарай беттейді. Білдірмей келіп, екеуі екі жағынан шығады.

Бегтәр оларды көргенмен, айылын да жимайды. Сайысқа түсуден бас тартады. Өзінің оларды менсінбейтінін, бойына тең көрмейтінін байқатады. Садақ тартылғанда да малдас құрып отырған қалпынан қозғалмайды. Оның қанын мойнына жүктеген бұлар енді қайтып тайшуаттарға қосыла алмайтын еді.

МАСҚАРА БҰҒАУ

Темучин Бегтәрдің өліміне тек өзі ғана жауапты болғанды жөн көрген тәрізді. Ал тайпаластары, әрине, өз білгендерімен жүрді, өздерінше жазалады. Қылмыскерді олар қанға-қан деп тез өлтіре салмады. Текті жерден шыққан адамға жазаның сол түрі ғана лайық болатын, ал оған олай етпеді.

Асыранды иті қожайынын да қабуы мүмкін немесе сүйікті аты иесін теуіп өлтіруі де ғажап емес. Ол үшін хайуанды өлтіре салмайды ешкім. Есіктегі малайдың да солардан еш айырмашылығы жоқ, ол тек қатаң жазалануға ғана лайық.

Басқаларға сабақ болсын деп, Темучинге өлмешінің күнін кешсін деген үкім шығарылады. Ол мойнына ағаш бұғау салынып, кеше өмірден өткен әкесінің руластарының ауылын аралап ұзақ жүреді. Жұрт оны адамның қоры санап, қолына түскенді бетіне лақтыратын. Тек бір жалғыз басты кейуана ғана оған жанашырлық танытып, шашын тарайтын, ұйықтап жатқанда мойнын қажымауы үшін түнге қарай бұғауына шүберек орайтын.

Қытай жылнамасында Темучин бұғаумен он жыл жүрді деп жазылады. Толысып, бекіп, нағыз өсетін жастық шағы солай өтеді. Ол бір амалын тауып құлдықтан қашып, үйіне оралады. Отбасы түгелдей бой тасалауға көшеді. Темучин жау іздемеді, олар өздері қыр соңынан қалмады.

Тайшуаттар қашқынға тынымсыз іздеу салады. Қауіп бір оның ғана емес, кіммен байланысы бар, соның бәрінің басына төнді. Ат аяғы жетер жерді меркіттер де торып жүрді. Қай жерден тегін олжаға кенелеміз деп, жалақтай дала кезгендер көп еді ол кезде. Алмағайып сол заман моңғолдың «Алтын шежіресінде» былай суреттеледі: «Жұлдызды аспан бір орнында тұрмады, жауласпаған халық қалмады. Бірін-бірі аңдумен, шабумен елден ұйқы қашты». Мұндай кезде мықты одақтас немесе күшті демеуші болмаса, аман қалу неғайбыл еді. Темучин одақтас та, демеуші де таба білді.

«Моңғолдың құпия шежіресі» кітабының мұқабасы (1998 жыл)

БӨРТЕ

Ерте дәуірлерде-ақ көшпенділер құдаласу, некелесу арқылы одақтас тауып отырған. Сондықтан да, Темучин Белтугейді ертіп, қалыңдығы Бөртенің әкесі Дай шешеннің ауылын іздеп жолға шығады. Арада қанша жыл өтсе де, қалыңдығының күткеніне сенімі болды ма, жоқ па, ол арасын дөп басып айту қиын.

Ал қоңырат тайпасының көсемі Дай шешен қағидаларды ешбір бұлжытпайтын. Ол Есугей баһадүрге берген сөзінде тұрды. Қызы Бөрте оң жақта күтіп отырды. Темучин мұны естіп қуанды. Қалыңдығын алып өз шаңырағына әкелді. Отбасылық өмірдің қызық-шыжығы басталды.

Шамасы, Темучин осы кезде өзінің бір әулет басшысы болып есейгенін, енді отбасы мүшелеріне қорған болуға тиіс екенін шындап түсіне бастағандай. Темучиннің өзімен бірге отбасында бес әйел заты бар еді: келіншегі Бөрте, шешесі Оәлун, қарындасы Темулун және әкесінің жесірі Сочигел мен оның егде тартқан қызметшісі. Еркектерден Темучиннің өзі, туған бауырлары – Хасар, Кашигун, Темуге-Отчигин және Сочигелден туған Белтугей тұратын.

Темучин келесі қадамын керейттердің құдіретті әміршісі Тоғырыл ханға қарай жасайды. Ол да Дай шешеннің қызын алған, Темучинге бажа болатын. Бірақ оған баруына түрткі болған жекжаттығы емес, басқа нәрсе еді.

Көзі тірісінде Есугей баһадүр Тоғырыл ханға таққа таласқан бақталастарын жеңуіне қол ұшын берген болатын. Сол кезде екеуі анда болып, басқаша айтқанда, өкіл бауыр болып ант етіскенді. Ғұрып бойынша, олардың бірі көз жұмса, марқұмның балашағасы екіншісінен толық қолдау табуға тиіс.

Темучин Тоғырыл ханға Хасар және Белтугеймен бірге барады. Керейттер әміршісі оларды жылы қарсы алады, тіпті Темучинге қарулы жасақ басқаруды ұсынады. Бұл, шамасы, өз әскерінің онбасылығы болса керек. Болашағы бұлдыр, ең төменгі шеннен Темучин бас тартады. Бәлкім, тыныш өмір сүріп өткен келеңсіздіктерді ұмытқысы келген де шығар. Қалай болғанда да, мықты әміршінің қолдау беретін уәдесін алып, ауылдарына қайтады.

МЕРКІТТЕР ТҮТҚЫНЫ

Тұрмыстары жөнделіп, тауқымет біткен артта қалғандай, тыныштық орнаған кезде Алайда, Бөрте тұңғышына аяғы ауыр кезде ауылды меркіттер шауып, оны тұтқындап әкетеді. Сөйтіп, Бөрте Чильчир-бохосардардың шаңырағынан бір-ақ шығады.

Тоғырыл хан араласпағанда, Бөртенің де тағдыры Оэлун тағдырын қайталар еді. Керейттер әміршісі ол кезеңде меркіт ханымен араз болмағандықтан, Темучиннің әйелін қайтаруын сұрап сәлем жолдайды. Бөртені босатып жібереді. Ол апайы мен жездесі Тоғырыл ханның ауылына жетеді. Темучин әйелінің босандыққа шығып, керейттер ұлысында қонақтап жатқанын естіп, алып келуге Саба деген жолдасын жібереді. Олар қайтып келе жатқанда, жолай Бөрте босанып, ұл табады. Қыстың көзі қырауда баланы ауыртып алмауды ойлап, Саба қамыр илеп, шарананы соған орап қойнына тығып алып жүреді.

Темучин келіншегін төрт ай көрмей кездеседі және ұлды болады. Екі қуаныш бірге қабаттасып, шаттығы тасыған ол: «Бізге, міне, сәтін салып жаңа қонақ келді», – дейді. Осылайша, нәрестеге Жошы деген есім беріледі. Моңғол тілінде Жошы «жаңа қонақ» деген ұғымды білдіреді.

Кейбір тарихшылар Бөртенің тұтқында болған және одан босатылып шыққан кезін ортағасырлық мәліметтерге сүйеніп, басқаша баяндайды. Олардың пікірінше, Тоғырыл хан мен Жамұқа шешен Темучинге қолдау көрсетіп, түн қараңғысында меркіттерді шабады. Сөйтіп, Темучин Бөртені қайтарады, ал одақтастары қалған олжаны тең бөліседі.

Келісуге болатындай-ақ еді, алайда, Темучиннің ол кезде әскери ортада беделі болмағанын айтуға тиіспіз. Оның меркіттермен соғысатындай күш жиюға шамасы әлі келіңкіремейтін. Мұндай жетістікке Темучин кейінірек қол жеткізді.

Бөрте ханым

НӨКЕРЛЕР

Меркіттердің шапқыншылығынан кейін Темучин қолына қару алып, дұшпандарына қарсы тұруға мәжбүр болды. Әрине, онда тек дұшпан ғана емес, дос та бар-тын. Темучин олардың бәрін «нөкер» деп атады, өйткені, бұл дос деген сөз еді. Кейін моңғолдар үлкен күшке айналып, әйгілі жаулау жорықтарын бітірген кезеңде бұл сөз көшпенді ақсүйектердің оққағары деген мағынада қалыптасты.

Темучиннің ең сенімді нөкерлері – Желме мен Боуыршы. Олармен бозбала күнінде танысқан. Ухэ¹ деген лақап атқа ие Желме ұранхай тайпасының ата тегінен бері жауынгер әулетінде дүниеге келген. Әкесі – Есугей баһадүрдің үзеңгілес серігі Хабыл ноян.

Темучин өз әскерінде «қаһарлы сырттан» деген ең жоғарғы атақты алғаш Желмеге береді. Жалпы, Моңғол империясында бұл атақ бар болғаны төрт-ақ қолбасыға берілген. Олар: Желменің інісі Сүбедей баһадүр, Жебе атанған Жирго-адай және Темучиннің үшінші ұлы – Үгедей.

Боуыршы болса, далалық ақсүйек Наху-Баянның шаңырағында дүниеге келген, арулат тайпасынан. Әкесі оны жастайынан ілім-білімге, қолөнерге бейімдеп тәрбиелейді. Кейінірек Боуыршы Моңғол империясының бүкіл шаруашылығын қолында ұстайды және Ұлы ханның бас кеңесшісі болады.

Желме мен Боуыршы Темучиннің нағыз жанашыр серігіне айналады. Оның билік шыңына көтерілуіне де сол екеуі бастап жол салады, осы жолда тыным таппай қаншама жақтас табады. Темучин олардың сенімін ақтады. Ондай адам сирек кездеседі әрі оның жұртты өзіне қарай баурайтын қабілеті болды. Басқалар Темучиннің төңірегіне топтала берді, ақыры ол моңғол ру-тайпалар одағының басшысы болып тағайындалды. Ол қоғамның басқару жүйесі әскери демократия аталады, онда хан құрылтай аталған әскери кеңестің шешімімен таққа отыратын.

Тұтқыннан туған, басынан құлдықты кешкен Темучиннің халық құрметіне ие болып, сайдың тасындай сарбаздарға бас болатындай қандай қасиеті болды? Оның соғысты жеңіске же-

¹Ухэ – қарақшы.

ту жолындағы өнерге айналдырған ұлы стратег әрі тактик болғанын айту жеткіліксіз. Осыларға қоса, ол үнемі аз күшпен өзінен әлдеқайда көп дұшпандарын тізе бүктірген.

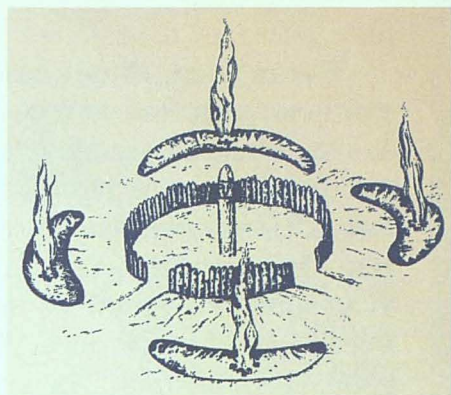
Темучин көзі тірісінде-ақ моңғолдың жауынгерлік рухының үлгісіне айналды. Аз уақыт ішінде ол көшпенді 12 тайпаны бағындырды және онымен тоқтап қалмады. 1206 жылы әлем тарихында маңызды оқиға болды.

Шығыс жыл санауы бойынша, барыс жылының қары кетіп, тоң жібісімен, Онон өзенінің жағасында ұлы құрылтай өтті. Құрылтай жаршысы көшпенділердің 88 белді кісісінің есімін жариялады. Олардың бәрі Моңғол империясының тұңғыш әміршісінің тірегі болу құрметін иеленеді. Алтын таққа моңғол тайпалар одағының көсемі Темучин «Шыңғыс хан» деген жаңа атпен отырды.

Бұл аттың мағынасы, қайдан шыққаны нақты анықталған емес. Дегенмен, моңғолдың «чино» сөзінің мағынасы қасқыр екені мәлім. Сондай-ақ, Моңғол империясының тұңғыш әміршісінің шын есімі де «Тукум-чино».

Сонымен қатар, Темучиннің жетінші атасы Бөрте-чино болғанын да ескерген жөн. Тәңіршілдік дінінің дүниетанымдық түсінігінде ата-баба рухы (әруақ) жеті атадан кейін бір ұрпағына қонатынына сенеді. Осыған орай, Бөрте-чино кім болды, қандай істерімен аты шыққан деген сұрақ өзінен-өзі туындайды.

Зерттеушілер Бөрте-чиноның VIII ғасырда, Түрік қағандығы ыдыраған тұста өмір сүргенін анықтауға қол жеткізді. Бұл алып империяның орнында Қимақ, Ұйғыр, Қарлұқ, Түркеш, Қарахан хандықтары және тағы бірқатар ұсақ мемлекеттік құрылымдар пайда болды. Сондай-ақ, бұл кезеңде түрік тайпалары Ұлы даланың түкпір-түкпіріне бытырай жайылып, олардың кейбірі моңғол тайпаларымен сіңісіп те кеткені белгілі. Бөрте-чино есімінің өзі осы процестің бір айғағы іспетті. Түріктің «бөрі» дегені де, моңғолдың «чино» дегені де – «қасқыр» деген бір сөз. Мұнымен қатар, Бөрте-чино моңғолдың бөржіген (бөрі-тегін) тайпасының негізін салушы деп есептеледі.

Отқа табыну рәсімі

Бұған қоса, «бөрі» сөзі – Ұлы Даланы мекен еткен көшпенді тайпалардың қай-қайсысында болмасын, қасқырдың тотемдік атауы. Бқылым заманнан бері бұл сөз «жауынгер» деген ұғымды білдіреді. Орта ғасырларда мұны тек далалық көшпенділер ғана емес, Қытайдан Мысырға дейінгі аралықтағы бүкіл халық білген. Ол елдерде көшпенділерді керуендер мен қалаларды, тіпті мемлекетті қорғауға жалдаған, олар ұсақ әмірлерді де, ұлы көсемдерді де қорғаған. Далалық жауынгерлер жат жерде жіктерін ажыратпай, қауымдасып жүрген. Парақтары сарғыш тартқан талай томдардан олардың «фулдар», «гулямдар», «куламдар», «капукуларлар», «кулдар», «турушкалар», «кулемендер», «мәмлүктер», сол сияқты тағы басқа атауларын кездестіруге болады. Олардың тарихи отандары соғысты өнер тұтқан небір ежелгі әулеттердің қонысы Ұлы Дала болған.

Шыңғыс хан балаларымен бірге. Ортағасырлық миниатюра

Сондай бір әулет – моңғолдың бөржіген тайпасы. Темучин ата-баба дәстүрін жалғастырып, өзінің ұлдарын жауынгерлік рухта тәрбиеледі. Оның Бөрте хатуннан туған төрт ұлы болды. Үлкені – Жошы, екіншісі – Шағатай, үшіншісі – Үгедей, кішісі – Төле. Олар жастайынан әкелерінің жорықтарына қатысып, жауынгерлік кәсіптің қыр-сырын меңгерді. Кейін өздері де қолбасылық етіп, басқа тайпа, халықтарды бағындыруға ат салысты. Олардың бағындырған жерлері заңды түрде өздеріне тиесілі болды. Әкеден балаға немесе жақын туысына мұраға қалып отырды. Сондықтан, Жошының жаулау жорықтарын назардан тыс қалдырмау керек. Өйткені, Алтын Орданың негізін салған Бату хан – Жошының ұлы.

II тарау

«ЖАҢА ҚОНАҚ»

Шыңғыс хан Моңғол империясының әміршісі болып тағайындалғаннан кейін, артынша Жошыны Сібірге аттандырады. Бұл жорықта Жошы қолбасылық қабілетімен көрінбесе де, саясатқа икемділігін байқатып, Енисей қырғыздарына билігін мойында-тып қайтады.

1209 жылдың көктем ай-ларында Жошыны әкесі жаңа басталғалы тұрған жорықтарға қатысуға әдейілеп шақырады. Моңғолдар таңғұттардың Си Ся мемлекетін бастан-аяқ өздеріне бағындырады. Ал, 1211 жылы қытайдың Цзин империясының

Ырғыз шайқасы

тоқсан қаласын басып алады. Оңтүстік жорықтарынан қайтысымен, Шыңғыс хан Жошының қасына тәжірибелі қолбасшы Сүбедей баһадүрді қосып, меркіттерге қарсы жібереді. Жошы мен Сүбедей жорыққа 1216 жылы шығады. Алтай тауына жете бере, оларға Тугучар ноянның екі мың қол жасағы келіп қосылады. Осы біріккен беттерімен олар қыпшақ даласына басып кіреді. Олар жүріп өткен жерлердің бәрінде бейбіт халықты үрей биледі.

Меркіттер батысқа қарай қашты. Бірақ, оларды Ырғыз өзенінің бойында қуып жетті. Меркіттер тез арада арбаларына бекініс құрып, шайқасқа әзірленді. Таң атысымен, дабыл соғылып, моңғолдар лап қойды. Меркіттер күйрей жеңіліп, көбісі тұтқынға алынды. Жеңімпаздар майдан алаңынан жылжыған бойда, арттағы барлаушыларынан «қалың қол өкшелеп келеді» деген хабар жетеді. Сүбедей мен Жошы ат бастарын беймәлім қол келе жатқан жаққа бұрады. Адырлы даламен желе-жортып келе жатқан алты түмен атты әскерді көреді. Бұлардың соңдарынан қуып келе жатқан түрлері бар.

Сүбедей жүк тиелген арбалар мен тұтқын меркіттерді тоқтатпай, алысырақ әкетуді бұйырады. Уақыт ұтып,

әскердің сап түзеуіне мүмкіндік беру үшін Жошы қуған жаудың алдынан шығады. Жақын келгенде жау әскерінің өңкей қаба сақал, сәлделі кісілер екенін байқайды. Басшысы Мұхаммед хорезмшах екен. Мұны білген Жошы оған әкесі Шыңғыс ханның бұлармен соғысуға бұйырмағанын ескертеді. Мұхаммед тәкаппарлана былай дейді: «Алланың дінсіздерді қайда кездестірсең де, жою керек деген әмірі бар!»

Жошы қарқылдай күліп, шапқылап кері қайтады. Сүбедей әскерді сапқа қойып үлгіреді, шайқас басталды. Хорезмдіктер сан жағынан үш есе көп. Шамасы, еш қиындықсыз жеңіске жетеміз деген сенімде болса керек, бірден атойлап шабуылға шығады. Алдарынан жаңбырша жауған жебе қарсы алады. Жер-көкті басқан ыңыранған адам, арқыраған ат үнінен құлақ тұнады. Ұрыс ымырт үйіріле бір-ақ тоқтайды, екі жақ та орындарына шегінеді. Хорезмдіктердің шығыны қисапсыз еді. Әрине, моңғолдарға да оңай тимеді. Екі бірдей ұрыстан шыққан Жошы мен Сүбедей сарбаздарын тағы да ажалға қарсы салғысы келмеді. Алаулата от жағуды бұйырып, түн жамылып ол жерден тайып тұрды. Хорезмдіктер іздерінен қумады.

Меркіттердің жеңілгенін Шыңғыс ханға шабармандар жеткізген-ді. Ал хорезмдіктермен болған шайқасты ол Жошы мен Сүбедейден естиді. Шыңғыс хан бұл хабарды естігенмен, бірден шешім қабылдауға асықпады. Әуелі батыстағы көршісінің күші қаншалықты екенін анықтамақ болды. Осы мақсатта хорезмшах иелігіне тыңшыларын қосып, керуен жөнелтеді. Отырар қаласының әмірі Қайыр хан Иналшық моңғолдардың бұл астыртын әрекетін біліп қойып, бүкіл саудагерлерді қырып салады.

Шыңғыс хан Мұхаммед хорезмшахқа Ухуна бастаған елшілігін жібереді. Жүз сарбазбен жолға шыққан елші хорезмшахқа келіп, тауарларын қайтаруын және Қайыр ханды ұстап беруін талап етеді. Алайда Мұхаммед моңғол елшілігін түгел қырып салуды бұйырады. Тек біреуін тірі қалдырады да, болған жайды айтып барсын деп Шыңғыс ханға кері қайтарады.

Моңғол империясының әміршісі оны тыңдап болғасын: «Сартауылдарға² қарсы жорыққа аттанамыз, Ухуна бастаған жүз елшінің кегін қайтарамыз. Сартауылдардың мына ісі жауапсыз қалмауға тиіс».

²Сартауыл – моңғолдар Мұхаммед хорезмшахтың қол астындағы халықты солай атаған.

ҚАҚТЫҒЫС

Шыңғыс хан оңай жеңіске жетемін деп ойлаған жоқ. Оған жорыққа шығар алдындағы қабылдаған шешімі дәлел. Моңғол империясының әміршісі олай-бұлай болып кетуім мүмкін деген оймен алдын ала өзіне мұрагер қалдырмақ болады.

«Алтын шежіреде» Шыңғыс ханға бұл пікірді Есуй ханша айтты делінеді. Ол Шыңғыс ханға былай дейді:

Шыңғыс хан

Әмірші, қаған!

Ойлайтының – бір халқыңның қамы:

Биік-биік асулардан өтерсің,

Талай өткел бермес терең суды кешерсің,

Бірақ, мына дүниеде мәңгі ештеңе жоқ.

Осы халқың тарыдай бытырап кетер,

Дауыл жыққан алып бәйтеректей болып.

Ертеңгі күні жер құшсаң сен, әміршім.

Орныңа сонда кімді қалдырмақсың?

Алтын тірегі жығылса, үдере ұшқан

Құс тобындай болып, халқың кетер

Бас ауған жаққа сандалып.

Билігің мына сонда кімге қалмақ?

Шыңғыс хан бұған былай жауап береді: «Қалай сен әйел болып жаралғансың, сөзің мірдің оғындай. Мұндай сөзді маған ешкім – бауырларым да, ұлдарым да, Боуыршы мен Мұқылай, сендер де айтқан жоқсыңдар! Мен де мүлде ескермеппін, ата-

бабам кеткен жаққа бармайтындай-ақ. Қалай мені ұйқы басты, маған да ажал жететінін ойламадым?»

Шыңғыс хан заңды мұрагері кім болатынын хабарлау үшін әулетіне арнап құрылтай шақырады. Тарих үшін бұл құрылтайдың маңызы өте ерекше. Шыңғыс ханның көзі тірісінде-ақ Ұлы хан атағы оның ұрпақтарына беріліп отыратыны осы әулет құрылтайында анықталады. Ал бұрын көсемді қолбасылар мен беделді ақсүйектер бас қосатын жалпы құрылтайда сайлайтын.

Бұл құрылтайға Шыңғыс хан Бөртеден туған ұлдарымен қоса, сенімді достарын да шақырады. Олар Ұлы хан өлген соң, Моңғол империясының тағына оның қалдырған мұрагері отыратынына кепіл болуға тиіс еді.

Кеңес басталғанда, Жошы мен Шағатай алабұртып, бөйектеніп отырды. Үгедей өзінің сабырлы қалпынан айнымады, ал Төле әкесінің көзіне түспеуге тырысты. Шыңғыс хан отырғандарға әуелі оларды не үшін жиғанын түсіндірді. Содан кейін былай деді: «Егер ұлдарымның бәрі Ұлы хан болғысы келіп, бірін-бірі тындамаса, тура жалғыз басты жылан мен көп басты жылан жайлы аңыздағыдай болатыны анық».

Орта ғасырларда екі жылан жайлы нақыл әңгіме көпшілікке жақсы таныс еді. Ондағы астарлы ойды құрылтайға жиылғандар түгел білетін. Сондықтан, Шыңғыс хан оны қайтадан қайталап жатпады. Ал біз осы оқиғаны бір қайталап өтсек, артықтық етпес. Аңызда екі жылан болады, біреуінің жалғыз басы, көп құйрығы, ал екіншісінің, керісінше, көп басы, жалғыз құйрығы бар екен. Қыс түскенде, көп басты жыланның бастары суықтан қашып қай інге кіру керектігін таппай, бір-бірімен таласады. Ал, жалғыз басты жылан болса, ешкіммен таласып жатпайды, бірден інге тығылады да, сонда қыстап шығады. Көктем келісімен, ол інінен шықса, үсіп өлген көп басты серігін көреді.

Шыңғыс хан осылайша қойылып отырған мәселенің мәнін ашып, алғашқы сөзді Жошыға береді. Бәлкім, ол солай өзінің заңды мұрагері Жошы екенін білдіргісі келген де болар, кім білсін. Көшпенді халықтардың салтында күнделікті өмірдің өзінде үлкенге құрмет көрсетудің маңызы зор болды. Отағасынан кейін жүретін де, отыратын да, ас-су ұсынатын да, сондай-ақ, алғаш болып сөз алатын да үйдің үлкені. Үлкен жиындарда ақсүйек көшпенділер бұл салтқа аса қатты мән беретін.

Егер жасы кішілер үндемесе, келіскендіктің белгісі. Бұл құрылтайда да үндемей қалса, әкелерінің шешімімен келісіп, Жошының билігін мойындаған болады. Алайда, Жошы ауыз ашып үлгермеді, Шағатай араға килігіп кетті. Ол әкесіне қарап, сұрақты төтесінен қойды: «Жошыға бірінші сөз бергенің – мұрагер деп соны танығаның ба? Біз қалай меркіттерден өгей біреудің дегенімен жүрмекпіз?» Соңғы сөзін даусын көтере, ызалы үнмен айтты.

Шағатайдың мына сөзі жанына батқан Жошы оған дүрсе қоя береді. Шағатай оған сен Шыңғыс ханнан тумағансың деп жан төзбес айып тағып отыр. Ханзадаларды Ұлы ханның жанындағы серіктері дер кезінде ажыратып үлгереді. Боуыршы Жошыны, ал Шағатайды Мұқылай ұстап жібермейді. Жиналғандар екеуін арашалап әлек болып жатқанда, Жошы ойындағысын айттып та тастайды: «Хан әкем әлі саған сөз берген емес. Неменеге аузыңа келгенді айтасың? Қандай еңбегің сіңіп еді сенің? Басқа жұрттан артықшылығың дүлей мінезің ғана. Егер менен жай ғана садақ тартып оза алсаң, мен бас бармағымды шауып тастайын. Ал күресіп жығар болсаң, сол жыққан жеріңнен тұрмай-ақ кетер ем. Тек хан әкем рұқсат етсе болғаны!»

Ашуға әбден булыққан ханзадалар дала данагөйі Коко-Цос: «Егер сендер өздеріңді дүниеге әкелген аналарыңа тіл тигізіп, сендерге деген аналық сүйіспеншілігін аяққа таптар болсаңдар, кейін аяғына жығылып кешірім сұрасаңдар да, ештеңе өзгерте алмайсыңдар», – деген соң ғана сабаларына түседі.

Одан кейін ұлдарына Шыңғыс ханның өзі былай дейді: «Жошы туралы сендердің бұлай деуге қандай қақыларың бар?! Менен туған ұлдардың ішіндегі ең үлкені Жошы емес пе? Ендігәрі мұндай сөзді естімейтін болайын!»

Шағатай әкесінің мына сөздеріне күлімсіреп, былай дейді: «Жошының сіңірген еңбегі де, абырой, адамгершілігі де бір басына жетеді, оған дау жоқ. Ал ауызша «өлтірем» дегенге ауыр жаза берілмейді. Менің бір ауыз сөзімнен ештеңе бүліне қоймаған шығар. Біз, Жошы екеуміз – ұлдардың үлкеніміз. Екеуміз де хан әкемізге адал қызмет етеміз. Кімде-кім өтірік маймөңкелер болса, соның қолы иығынан, ал кімде-кім ермей қалса, оның аяғы қара саннан шабылсын. Біздің арамыздағы ең кең пейіліміз – Үгедей, алтын таққа да сол лайық. Хан әкеміз Ұлы тақты Үгедейге табыстаса, игі болар еді!»

Шыңғыс хан үлкен ұлына қарап былай деп сұрайды: «Ал сен, Жошы, не айтасың бұған?» Жошының жауабы қысқа ғана болды: «Шағатай айтты ғой. Шағатай екеуміз қатар жүріп қызмет етуге әзірміз. Екеуміз де Үгедейді қолдаймыз».

«Қатар жүріп қызмет етулерің шарт емес», – дейді Шыңғыс хан. «Жер кең. Қаншама өзен мен көл бар. Одан да екеуміздің екі бөлек кең-байтақ иелігіміз болады деңдер. Сондай-ақ, сен екеуің, Жошы мен Шағатай, жаңағы берген сөздеріңді ұмытпаңдар! Қол астыңдағыларға күлкі, құлдарыңа күмән тудырмаңдар».

Бұдан кейін Шыңғыс хан Үгедейге: «Ал, сен, Үгедей, не дейсің?» – дейді. Үгедей былай деп жауап береді: «Бұған менің шамам келмейді деп қалай айта аламын? Өз шама-шарқымша қолымнан келгеннен аянбаспын. Бірақ, менен кейін не болады? Кім біледі, бәлкім, менен ата жолын қуар ұл тумас, басқан жерлерінен шөп шықпас біреулер болса, не болмақ? «Сенген қойым сен болсаң, күйсеген аузыңды ұрайын» дегеннің кері келіп жүрмесін. Басқа не айтайын. Менің бар айтарым осы еді». Шыңғыс хан оған қарап: «Сенің сөзіңнің жаны бар, Үгедей», – дейді. Сосын Төлеге бұрылады: «Ал, сен, Төле, не дейсің? Сөйле!»

Төле: «Мен хан әкем кімді алтын таққа лайық көрсе, соның қасында боламын. Ұмытқанын есіне саламын, ұйықтап қалса, оятамын. Сөйлесе, даусы боламын, соқса, қамшысы боламын. Бұйрығын екі етпеймін, тәртіпті бұлжытпаймын. Алыс жорыққа шықса да, көршімен қақтығысса да, тек соның жанынан табыламын!» деген өз жауабын айтады.

Шыңғыс хан оның сөздерін құп көреді. Содан кейін былай деп бұйырады: «Сендердің тек біреулерің ғана менің мұрагерім боласыңдар. Менің бұйрығым бұзылмайды. Егер ол бұйрықты өз беттеріңше өзгертпесеңдер, жаңсақ баспайсыңдар, бірде-неден құр қалады екем деп те ойламаңдар. Ал, егер Үгедей айтқандай, өңкей жүрген жерінен шөп шықпас ұрпақтарымыз бола қалса, қалайша солардың арасынан бір жөні түзу табылмас дейсің? Біреу шығар олардың арасынан да».

Осылайша әулет құрылтайының соңында Шыңғыс хан тағының мұрагері болып Үгедей белгіленді. Алайда, мұнымен қатар, осы бас қосу Шыңғыс хан ұрпақтары арасындағы жан түршігерлік қастандықтар мен қитұрқы әрекеттердің басталуына жол салып кетті.